

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Любов Мацько

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Неухильний розвиток суспільства протягом усіх епох від античності до сучасності відбувався шляхом вдосконалення людського розуму засобами мови й культури. Конкретно-чуттєві, емпіричні, логічні, філософські знання, емоції, почуття і відчуття «вбиралися» в мовні форми і формули, «окультурювалися» етичними й естетичними канонами. Про зв'язок мови з культурою писали представники порівняльно-історичного, психологічного мовознавства (І. Гердер, В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, Г. Пауль, Ф. Буслаєв, О. Потебня та ін.). Лінгвокультурологічне бачення мови започаткувалося на ґрунті антропологічного і етнологічного підходів до дослідження і вивчення мови, які пов'язані з ім'ям німецького філософа і лінгвіста Вільгельма фон Гумбольдта. На його думку, мова найточніше характеризує етнос, його спосіб життя і культуру у найширшому розумінні, вона є духом народу: «Мова є немовби зовнішній вплив духу народів: мова народу є його дух, а дух народу є його мова».

Розробляючи ідею про зв'язок духу й мови, український філософ мови і лінгвіст О.О. Потебня трохи пізніше у праці «Думка й мова» висловить свою лінгвофілософську концепцію, зробить суттєві уточнення й доповнення про взаємозв'язок мови й думки, про мову як простір і напрям для розвитку дум-

ки. Про дух — свідому розмовну діяльність, про поняття, що твориться тільки за посередництвом слова, про те, що не тільки мова без духу, а й дух без мови неможливий і мова в ньому є першою за часом подією.

У мовознавстві пізнішого часу (німецькому неогумбольдтіанстві, італійській неолінгвістиці, антропологічному мовознавстві, етнопсихолінгвістиці, соціолінгвістиці, лінгвокультурології) питання про зв'язок мови з культурою ставало засадничим методологічним принципом. Про це свідчить мовознавча спадщина представника ідеалістичної лінгвістики й неолінгвістики, визначного німецького вченого Карла Фослера, що з відомих причин у радянський час була мало відома українським мовознавцям, але справила значний вплив у подальшому на розвиток сучасної соціолінгвістики і лінгвокультурології. Тому на цьому зупинимось докладніше. К. Фослер акцентував увагу дослідників на естетичних началах у мові, обґрунтував статус мовознавства як естетичної науки, визначив особливий статус стилістики як культурологічної дисципліни. У праці «Позитивізм і ідеалізм у мовознавстві» (1904 р.) він поставив основним завданнями мовознавчої науки пошук причини і джерел розвитку мови, виявлення духу як єдиної першопричини всіх мовних форм.

Сприймавши ідеї В. фон Гумбольдта про мову як творчий дух народу, — про енергію як індивідуальну мовну діяльність творчої особистості, про мову як божественно вільний феномен, що самотвориться, витікає з самого себе, і про мову як творчість нації, і що все це взаємопов'язане мовотворчістю, — К. Фослер зауважив: «Дух, що живе в людській мові, констатує речення, член речення, слово і звук — та й усе інше. Він не просто констатує їх, він творить (ezeugt) їх».

Працюючи над темою докторської дисертації «Поетичні теорії в ранньому італійському Ренесансі» (1899 р.), К. Фослер познайомився з визначним італійським автором відомої тоді книги «Філософія і практика» Бенедетто Кроче, який у 1900 р. видав «Фундаментальні тези про естетику як науку про вираження почуттів і загальну лінгвістику». Ця праця сприяла виробленню єдиної концепції Кроче — Фослера про творчий

характер мови і нову лінгвістику з виразним культурологічним струменем.

На цій ідейній хвилі було написано теоретичну роботу (з практичними прикладами з мови байок Лафонтена) під назвою «Мова як творення і розвиток» (1905 р.). У 1913 році К. Фослер видав велику працю «Культура Франції в дзеркалі її мовного розвитку. Історія французької писемної мови від початків до класичного нового часу». В ній ідеться не тільки про індивідуальну творчість мовних особистостей, а й про розвиток мови залежно від чинників національної культури в цілому, політичних, релігійних, літературних систем, створених мовною спільнотою. Цей аспект ширше розглядається у наступних працях «Життя і мова», «Співвідношення мови і національного почуття». В них утверджується ідея: «мова нас об'єднує в націю».

У праці «Межі соціології мови» (1923 р.) акцентовано соціолінгвістичні питання. Мова сприймається як естетичний медіум у культурно-історичному контексті, але вона ж і духовна своєрідність і доцільний засіб (інструмент) творення й передачі духовних цінностей: «Як засіб вираження, вона [мова] бере участь у естетичних досягненнях, а як інструмент — у всіх інших духовних досягненнях. Як засіб вираження, вона прокладає дорогу усім передчуттям, бажанням і схильностям духу. Як інструмент, несе за духом весь досвід і досягнення. З попередника і послідовника мова перетворюється у піонера і хранителя, що як такий не існує ні до, ні після духу, а постійно при ньому, у ньому, ідентично з ним».

У праці К. Фослера «Мовна спільнота і спільнота за інтересами» порушуються також дуже актуальні питання співвідношення в мові індивідуального й колективного, національного, емоційного, персонального й ділового, науково-виробничого: «У національних мовах навіть ділові обставини набувають індивідуального і персонального емоційного тону... При цьому слід настійно підкреслити ту передумову, що національні і галузеві мови ніколи не існують роздільно як чисті культури, але завжди у зв'язку і в багатоманітних змішуваннях один з одним. Галузева мова як така могла б створити свій власний словник і в разі потреби — власну граматику, але не власний акцент».

Отже, живу загальнонародну мову ніщо не може замінити, ніяка галузева чи виробнича субмова. Насправді йдеться про стильову і стилістичну диференціацію сучасної національної мови, але «настійно підкреслюється», що це не окремі мови, а одна єдина (соборна) мова однієї культури. Це особливо важливо розуміти зараз у нашій сучасній українській мовній ситуації, коли виникають поняття і вислови *комп'ютерна мова, ділова мова, професійна мова, військова мова, суржик* та ін., бо скільки б у таких сучасних текстах не було запозичень, порушень літературних норм, специфічних словотворів і семантичних неологізмів, усі вони творяться і живуть, функціонують у межах сучасної української мови й української культури. Їхнє спільне тло — загальнонаціональна мова й національна культура. І якою б розвиненою не була галузева мова (окремий підстиль чи різновид її), вона ніколи не може дорівнятись до загальнонаціональної мови: «мова науки, якою б вишуканою в логічному, термінологічному, граматичному, логіцистичному, математичному відношеннях і якою б смиренною в емоціональному аспекті вона не була, дарує нам замість світла окуляри, підзорну трубу і збільшувальне скло, з яким більшість людей не вміють поводитися». Історія вимагає, щоб кожний народ повідомляв про своє минуле собі і всім своєю власною мовою, — так вважав К. Фослер.

У праці «Дух і культура у мові» дослідник надає великого значення стилістиці національних мов як науці, що формує простір для мовної діяльності: «Національні мови в життєвому процесі людської мови є специфічним стилістичним моментом, тобто фазою мовної діяльності, у якій дух створює собі простір для дії або готує канву, по якій піде мовлення». Автор показує переваги художньої мови над практичною мовою спільноти, над діловою, науковою мовою, бо, на його думку, граматичні категорії в процесі мовного вдосконалення також «бажають бути не тільки сприйнятими, вивченими, спостереженими, але й створюваними, переживаними, застосовуваними, вправлюваними, танцьованими, маршированими, вдихуваними, виконуваними на флейті, на трубі, на барабані, мальованими, розфарбовуваними і розспівуваними». Тобто вони мають бути одухотвореними живою образною уявою автора, що можли-

вим є тільки в художньому тексті. Найкраще й найшвидше такі художні трансформації з мовними засобами робить поет, письменник — естет, ніж загальна мовна спільнота.

Особливим почуттям у К. Фослера овіяний образ рідної мови, він пов'язував його з поняттями національного почуття і пошанування національної, рідної мови: «наше повне, не ущемлене, нерозщеплене, всебічне національне почуття, але загострене на одній тільки мові». Він уважає, що той, хто має таке почуття, кого виховали в любові й шані до рідної мови і свого народу, ніколи не відчуватиме себе без вітчизни.

Як «плід» соціального життя сучасні національні мови, у тому числі передусім і українська, є багатими на соціальні й територіальні підсистеми та на стилістичні диференціації. М. І. Толстой радив у слов'янських мовах культуру розглядати у чотирьох зрізах — елітарному, сільському, міському і професійному. Відповідно на елітарному зрізі виділяється елітарна, або книжна культура освічених мовців, на сільському — традиційна етнічна культура, на міському рівні — проміжна, загальнонародна з соціальними субкультурами, а на професійному — традиційні професійні субкультури: педагогічна, правнича, інженерна, виробнича, культура віросповідання та ін. Кожна з цих культур рівночасно є і мовною культурою.

Заглиблення в соціомовний та етномовний матеріал багатьох народів привело дослідників-лінгвокультурологів до розуміння того, що цивілізаційна культура людства формується з багатоманіття етнічних культур і повнота дослідження конкретної мови потребує вивчення її взаємозв'язків та взаємодії з культурою. На основі поєднання двох важливих суспільних явищ — мови й культури — виникла інтегрована міждисциплінарна лінгвістична галузь *лінгвокультурологія*, що користується методологією мовознавства й культурології. Безперечно, що лінгвокультурологія виникла у зв'язку з актуалізацією антропоцентризму в мовознавстві і розвитком соціолінгвістики та етнолінгвістики як нова галузь, що досліджує історичні та сучасні мовні явища і структурні одиниці через призму матеріальної та духовної культури народу.

Таким чином, о б'є к т о м лінгвокультурології є взаємозв'язки мови й культури, їх взаємодія, п р е д м е т о м — мов-

ні одиниці, що несуть культурологічну інформацію, культурні цінності у формах національної культури та національної мови, мова як форма культури і словесне мистецтво як культура. Мета лінгвокультурології — вивчення способів, засобів і форм, якими мова зберігає в лінгвокультурах елементи культури й передає їх через тексти в суспільну мовну практику.

Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту передбачає добру загальнолінгвістичну орієнтацію в тексті і вимагає знання теоретичних засад лінгвокультурології, її методології й методики аналізу, основних понять лінгвокультурології: лінгвокультурний концепт, національна лінгвокультурна ментальність, лінгвокультура, культурна сема, культурна конотація, культурний фон, культурний простір, культурна традиція, культурна спадщина; лінгвокультурна парадигма. Необхідною умовою проведення успішного лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту є володіння *лінгвокультурологічною компетенцією*. Вона формується на основі глибоких знань не тільки мови, а й культури, концептів української національної культури, фольклору, етнології, етнографії, міфології, символіки, національного способу життя, традицій, звичаїв, ритуалів, етикету. Ці знання необхідні для того, щоб, добре знаючи семасіологію мови, семантику українського словника і фразеологізмів, можна було виокремлювати в художньому тексті лінгвокультури на всіх мовних рівнях — фонетичному, лексичному, граматичному, текстовому.

Лінгвокультурологічний аналіз передбачає з'ясування змісту термінологічного поняття лінгвокультурем як таких мовних одиниць тексту, у семантиці яких зосереджена вагома й актуальна культурна інформація. У науковій літературі вони називалися по-різному: концепт національної культури (Н. Арутюнова, Ю. Степанов), лінгвокультурний концепт (В. Маслова), лінгвокультурологічний концепт (В. Карасик), культурно маркована одиниця, слово з національно-культурним компонентом семантики (Є. Верещагін, В. Костомаров), мовно-естетичні знаки національної культури (С. Єрмоленко), мовні знаки культури, етнокультурний концепт, знак етнокультури (В. Жайворонок), знак національної культури (В. Калашник), лінгвокультура (В. Воробйов).

Ю. Степанов підкреслив єднальну функцію концепту в ланцюжку «людина → культура → свідомість → ментальність → мова → культура» і цим посприяв міцному закріпленню поняття «концепт культури» в метамові сучасної лінгвістики: «Концепт — це ніби згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт — це те, за допомогою чого людина — проста, звичайна людина, не «творець культурних цінностей» — сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї».

Розмежовуючи у слові як мовному знакові три компоненти, форму — мовне значення — і культурний смисл, В. Воробйов називає усвідомлення зв'язків між ними діалектичним процесом, який веде від конкретного слова до значення факту культури. Це міркування можна продовжити в такий спосіб: значення факту культури веде до формування загального поняття про ці конкретні факти культури, отже, до концепту культури.

Для лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту бажано користуватися терміном «лінгвокультурема», оскільки в його семантиці заявлені семи мови й культури. Культурема є одиницею культурології і відповідно лінгвокультурема є одиницею лінгвокультурології. О. Селіванова визначає поняття лінгвокультурології як «галузь мовознавства, яка вивчає вияви культури народу в його мові й мовленнєвій діяльності. Предметом лінгвокультурології є засоби мовної системи та її дискурсивних продуктів, які фіксують культурно значиму інформацію — збережені в колективній пам'яті народу символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу певним етносом, відтворені в його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних й естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо».

Культурно марковані знання й уявлення носіїв певної культури є планом змісту лінгвокультурем їх мови, а планом вираження — мовні одиниці, у семантиці яких є культурна інформація. Остання може мати такі способи представлення в мові:

- культурологічні семи як елементи значень номінативних одиниць, що позначають культурні реалії (*скрипка, бандура, пісня, оркестр*);

- культурологічний концепт — стійке уявлення, сформоване в культурі на основі ціннісних орієнтації й соціально-історичного досвіду носіїв національної культури (*Україна, мати, степ, доля, воля, тополя, калина* та ін.);

- оцінні, естетичні, емотивні, культурні конотації стилістичних значень мовних одиниць і конструкцій (*Ренесанс, Відродження, Просвітництво, Софія Київська, Володимирська гірка*);

- символи, метафори, фразеологізми;

- культурний фон тексту (наприклад, *весільного*), що створюється кількома словоформами, культурологічний часопростір (*Княжа Україна, гетьманщина, козацтво*).

Лінгвокультурема є стійкою, відтворюваною в етнолінгвістичному соціумі мовною одиницею, яка відображає культурний досвід і ціннісні орієнтири національного суспільства. З цього погляду вона є надбанням і скарбом нації.

З погляду плану змісту лінгвокультуреми мають надзвичайно широкий спектр культурологічної семантики: це слова, вирази й конструкції для називання культурних реалій (*підприємств, явищ, осіб*), ідей, течій, стилів. Це міфи, образи, символи, стереотипи, еталони, ритуали; це мовна освіта і стиль, мовне виховання і мовна культура, мовна поведінка і мовна мода; це мовленнєвий етикет і стилістичний лад мови. Тому і план вираження культурної інформації у матеріалі мовних одиниць є також широким: від звукосполучень (*«твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому»*). (*М. Коцюбинський*)), окремих слів, синтаксичних конструкцій, виразів, фразеологізмів, афоризмів, паремій, творів малих форм (прецедентних текстів) аж до епічних романних текстів. І саме тому, очевидно, В. Воробйов лінгвокультуреми розуміє як міжривневу одиницю, що є «діалектичною єдністю лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту».

Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту може проводитися окремо, а може бути складовою частиною стилістичного або ширше — комплексного лінгвістичного аналізу. Але в кожному разі його виконання передбачає певну послідовність міркування і дій:

- визначення належності тексту до більш-менш конкретного історичного періоду розвитку української культури, літератури та етапу в історії української літературної мови;
- визначення мовних образів автора, адресатів і персонажів;
- виокремлення з тексту культурної інформації, пов'язаної з загальною концепцією художнього твору та основними її концептами;
- виділення в художньому тексті лінгвокультурем і групування їх за рівневим критерієм: звукосполучення (мелос), лексеми, лексичні словосполучення, фразеологізми, синтаксичні словосполучення, граматичні словоформи, синтаксичні конструкції, надфразні єдності, прецедентні тексти, сегменти тексту, цілісний текст;
- семантико-гносео-онтологічна характеристика виділених лінгвокультурем, яка означає, що лінгвокультурема (незалежно від кількості слів, які в неї входять) сприймається як один мовний знак, (цей мовний знак пов'язаний з поняттям (ідеєю, думкою, що несе культурну інформацію про предмети реального світу);
- аналіз семантичних особливостей лінгвокультурем, виокремлення денотативних, сигніфікативних та конотативних мікрокомпонентів у семантиці лінгвокультурем та ще порівняння їх з лінгвокультурами сусідніх мов уможливує визначення типів лінгвокультурем.

Це можуть бути:

- лінгвокультурема-реалія, тобто мовний знак, що називає національний артефакт, який не має мовного еквівалента в іншій культурі (*колядки, щедрівки, свят-вечір, бандура, троїсті музики, сопілка, гай, тин, рушник, заручини*);
- сигніфікативна лінгвокультурема, тобто така, денотат якої спільний для порівнюваних культур, а сигніфікати відрізняються важливістю і змістом культурної інформації (*тато, батько, матуся, ненька, трембіта, батьківщина* (спадщина), *подавати рушники, шишки бгати*);
- конотативна лінгвокультурема несе культурну інформацію тільки в конотації мовного знака, а предметно-понятійний зміст його однаковий або дуже близький у порівнюваних мовах

(калина, барвінок, чорнобривці, як тополя стала в полі, наче волошки в житі, криниця, отчий поріг);

- тропеїчні й фігуральні лінгвокультуреми міфологічного, народнопоетичного, фразеологічного, уснорозмовного та писемно-літературного походження, які, маючи культурологічну сему в денотаті змісту, в результаті перенесення значень та зміщення смислів здобувають ще й конотативну культурологічну сему. Це епітети, порівняння, метафори, різних типів параномазії, перифрази та ін. (*золоте слово, срібне весельце, карії очі, дрібні сльози, гірка доля; сонячні кларнети; в сотах мозку золотом прозорим мед думок розтоплених лежить* (О. Теліга); *киплять сади під снігом квітня; квітчаста батьківщино вишні й соловейка* (Б.-І. Антонич); *блакитними річками тече льон* (М. Коцюбинський);

- лінгвокультуреми-фразеологізми етнічного уснорозмовного й писемно-літературного походження (*немає лою під чуприною; не варить баняк; витрішки продавати; позичити в сірка очей; терновий вінок; лебедина пісня; зачароване коло; немає пророка у своїй вітчизні; через терни до зірок; розрита могила; в своїй хаті своя правда і сила, і воля; наша дума; наша пісня не вмере, не загине та ін.*);

- лінгвокультуреми-народні номени українських місяців, пір року, традиційних свят тощо (*березень — бурильник, тесняк, веснявець, весно мрій, весноклич, весновій, зимобор, зимогриз, крапельник, первоцвіт, птахограй, радосвіт; вересень — барвограй, айстровик, зажурець, синець, підосінник, школяр, щедробарвень; соняшник — сонцепоклонник, сонцелюб, сонцебриз; завірюха — віхола, завія, сніговійниця, хуртовина, петрівка, спасівка*);

- символічні лінгвокультуреми (символіко-предметні) — це мовні знаки, що мають культурний зміст, виражають особливості світобачення національної лінгвокультури і сприймаються в суспільстві як символи (*Україна, Дніпро — Славута, Кобзар, Каменяр, Великий Луг, Хортиця, Славутич, Чумацький Шлях, Гетьманщина*);

- символічні лінгвокультуреми соціально-національної поведінки — це формули мовного етикету (*Добридень! Надобраніч! Дякую! Будь ласка! Смачного! Перепрошую! Прошу! Будьмо!*

Бувайте! Моє шанування! Слава Ісусу! Навіки слава! Боже помози!), замовляння, ритуальні заклинання та ін.

Лінгвокультуреми загального характеру (їх ще називають денотативними) — це ті, що несуть культурну інформацію своїм денотативним змістом і вона в багатьох мовах однакова чи дуже близька (*оркестр, театр, актор, скульптура, живопис*).

Наступними етапами для мовознавців можуть бути об'єднання лінгвокультурем у лексико-семантичні ряди чи поля з визначенням домінант та периферії й урахуванням культурних відмінностей у значенні лінгвокультурем, спричинених певними особливостями (національними, гендерними, професійними, віковими); аналіз семантичних зв'язків у лінгвокультуремних рядах; визначення концептів, які вербалізуються лінгвокультуремами; визначення ролі аналізованих лінгвокультурем у створенні образної системи тексту, національного колориту; характеристика лінгвокультурем художнього тексту як засобів презентації індивідуальної культури мовної особистості автора.

Лінгвокультуреми є органічною і значною за обсягом частиною українського словника, що несе в собі цивілізаційні здобутки за всю мовну історію українців разом з їхніми мовними попередниками — предками, їхніми культурами та запозиченнями в процесі вільних і невільних контактів нашого народу з сусідами.